

На пренах рукопису

МОРОЗОВ Певло Анатоліович

СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА ТА ФУНКЦІЇ ПОРІВНЯНЬ В ХУДОЖНЬОМУ
ТЕКСТІ /НА МАТЕРІАЛІ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ В. ПУШКИНА/

Спеціальність 10.02.01 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

4В 27.858
Робота виконана в Прикарпатському університеті
ім. В.С.Стефаника

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор

Рудяков Микола Олександрович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Дроздовський Володимир Петрович

кандидат філологічних наук

Книш Олена Володимирівна

Провідна установа: Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні
АН України

Захист відбудеться 9 вересня 1993 р. о 14 годині на засі-
данні спеціалізованої вченої ради К 068.24.08. з філологічних
наук в Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова
/270068, м.Одеса, Французький бульвар, 24/26, ауд. ІЗ0/.

В дисертацію можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Одеського державного університету.

Автореферат розіслано "30" листопада 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради, доцент

Тхор Неоніла
Максимівна

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00753738 (X)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

У сучасних філологічних дослідженнях часто повторяться думки про те, що образний зміст літературно-художнього твору створюється різними тропами: метафорами, порівняннями, гіперболами, епітетами тощо. Широко розповсюджена також тенденція розглядати їх як автономні елементи, без урахування відношень з іншими мовними засобами, що виражають ідейно-образний зміст літературно-художнього твору, тобто поза системність, ієрархією у складі мови витвору словесного мистецтва.

Такий підхід до словесної образності ґрунтується на переконанні, що всі естетичні якості художнього тексту виявляються саме в названих "зображально-виразових" засобах. Дослідники досить часто ігнорують їх власне мовні особливості, котрі мають істотне значення для встановлення закономірностей стилю конкретного художнього твору або стилю автора. Різниця такого підходу виявляється перш за все у штучному розгоділі предмету дослідження. Так, порівняння та інші "образні засоби" в літературознавстві розглядаються як "образні словесні вирази" /Літературний енциклопедичний словник/, тобто у функціональному аспекті. Лінгвісти віддають перевагу дослідженню мовної сторони цього явища, інакше кажучи, його структури та семантики.

Порівняння в художньому мовленні - це явище, яке існує в єдності його мовного вираження та функцій, тому й аналіз його має здійснюватися саме у зазначеній єдності.

Актуальність дослідження визначається такими факторами. По-перше, вивчення словесної образності, започатковане в працях О.О.Потебні, О.М.Пешковського, Л.В.Щерби, Г.О.Винокура, Б.О.Ларіна, В.В.Виноградова, до теперішнього часу не позбавлене проблематичності. Філологічна наука збагатилася великою кількістю фактів, при аналізі яких слід враховувати нові досягнення в галузі мовознавства та літературознавства, залучати відомості з інших наук про людину та її діяльність: антропології, етнографії, психології, філософії, соціології, логіки тощо. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених аналізу мови у функціональному аспекті, до теперішнього часу все ще залишається нерозв'язаною кардинальна проблема у філологічній науці - проблема тлумачення художнього тексту. Розв'язати її шляхом дослідження порівняння - фрагменту стилістичної системи автора чи конкретного художнього твору - вирішити проблему системного аналізу художньо-

го тексту. Мета такого аналізу, на думку Б.О.Ларіна, полягає в тому, щоб "в аналізі форми виявити повніше зміст".¹

По-друге, в останні десятиріччя значно зросла зацікавленість учених до природи витвору словесного мистецтва, про що свідчать численні наукові дослідження, присвячені аналізу форми й змісту художнього тексту. Серед філологічних розвідок є й такі, що аналізують порівняння, використовуючи фактичний матеріал літературно-художніх творів різних авторів.

По-третє, до цього часу залишаються невирішеними питання, пов'язані з поліпшенням літературної освіти. Спроба проаналізувати роль порівнянь у вираженні образного змісту вказує шлях до такого тлумачення художнього тексту, яке допоможе зрозуміти літературний твір як явище мистецтва.

Мета дослідження - на основі діалектичних знань про природу мови, з позиції нового логіко-методологічного підходу виявити специфічну роль порівняння як елементу словесної форми художнього твору. Мета дослідження зумовила вирішення конкретних завдань:

- визначення специфіки структурних типів порівняння, що використовуються в авторській мові та в мові відтворених автором персонажів;

- виявлення семантичних особливостей функціонування різних порівняльних конструкцій;

- розробка типології порівнянь, які виражають різноманітний образний зміст;

- вивчення ролі порівнянь у створенні стилістичної системи конкретного художнього твору та індивідуально-авторського стилю.

Головна мета і завдання дисертації зумовили використання методів дослідження: структурно-семантичного методу, елементів компонентного аналізу, методу стилістичного тлумачення художнього тексту, описового методу, статистичного аналізу.

Матеріалом дослідження стала мова літературно-художніх творів В.Шукшина. В процесі роботи проаналізовано більше 1500 різноманітних структурних типів порівняння. Найбільш виразні з них /біля 1000 мовних одиниць/ подаються як ілюстративний матеріал. Вибір фактичного матеріалу зумовлений відсутністю наукових праць

¹ Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя: Избранные статьи. - Л.: Художественная литература, 1973. - С.278.

монографічного характеру, присвячених дослідженню стилю творів В.М.Шукшина - видатного майстра художнього слова у сучасній російській прозі. Крім того, в роботі були використані дані тлумачних, фразеологічних словників, інших лексикографічних праць /довідників, реєстрів слів тощо/.

Наукова новизна дослідження полягає, по-перше, в тому, що порівняння розглядається на рівні індивідуального мовлення, специфічним різновидом якого є художнє мовлення, з позиції логіко-методологічного напрямку у вивченні мовних явищ. По-друге, в дисертації вперше порівняння класифікуються в структурно-семантичному аспекті. По-третє, аналіз функціональних перетворень компаративів проводиться з урахуванням естетичних закономірностей побудови словесної форми художнього твору. По-четверте, порівняння розглядається як елемент системи мовних засобів, як компонент стилістичної системи літературно-художнього твору; з цієї точки зору визначається роль структури та семантики порівняння у вираженні ідейно-образного змісту.

Теоретичне значення дослідження визначається спрямуванням на розробку таких лінгвістичних проблем, як взаємозв'язок та взаємодія мови й мовлення, мови й суспільства, мови й особистості. Дані дисертації розширюють уявлення про співвідношення мови й свідомості, про вплив лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів на образний зміст слів, які функціонують в умовах контексту. Результати роботи мають значення для подальшого вивчення ролі мовних засобів у створенні образного змісту, для з'ясування природи семантичних перетворень слів на рівні індивідуального мовлення.

Практичне значення роботи полягає в тому, що дані дисертації можуть бути використані, перш за все, при аналізі структури, семантики та стилістичних функцій мовних одиниць художнього тексту, а також в лексикографії мови письменника, в розробці індивідуальної стилістики автора, в теорії та практиці художнього перекладу. Матеріали дослідження можна використовувати при викладанні у вузі стилістики мови, лінгвістичного аналізу тексту, при читанні спецкурсів, підготовці курсових та дипломних робіт, у шкільному курсі вивчення мови літературно-художнього твору тощо.

На захист виносяться такі положення:

1. Порівняння - це один із найважливіших елементів системи

образних засобів літературно-художнього твору.

2. Специфіка порівняння як одиниці системи художнього тексту полягає у найвищій мірі інформативності у вираженні суб'єктивних моментів смислу мовних засобів.

3. Установлення типології порівнянь як елементів системи мовних засобів художнього твору потребує урахування єдності взаємозв'язаних структурних, семантичних та функціонально-естетичних критеріїв.

4. Найбільш вагома для витвору словесного мистецтва образна інформація міститься у тій частині компаративної конструкції, яка виражає ознаку та образ порівняння.

5. Порівняльні звороти з компаративним показником "як" є найбільш частотним та важливим у вираженні ідейно-образної інформації типом порівняльної конструкції.

6. Під впливом різноманітних позамовних факторів відбувається структурно-семантична трансформація стійких компаративів художнього тексту, що складає одну із особливостей індивідуально-авторського стилю.

Апробація роботи. Матеріали дисертації обговорювалися на кафедрі російської мови та загального мовознавства Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.л.Винниченка, на кафедрі слов'янських мов Прикарпатського університету ім. В.С.Стефаника. Основні положення дисертації доповідались на міжвузівських наукових конференціях "Семантика мови і тексту" /Кіровоград, 1987; Івано-Франківськ, 1990/, "Актуальні проблеми російського мовознавства" /Кіровоград, 1993/, "Проблеми контрастивної лінгвістики" /Кіровоград, 1993/, на науково-практичних конференціях "Пріоритетні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи" /Кіровоград, 1991/, "Актуальні проблеми педагогіки вищої та середньої школи" /Кіровоград, 1992/. Окремі фрагменти дисертації використовувалися при викладанні вузівських курсів "Стилістика російської мови", "Лінгвістичний аналіз тексту"/, при читанні лекцій учнями і вчителями міста й області.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох глав, висновків та списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується вибір теми дослідження, визначаються її актуальність і новизна, вказуються мета й методика дослідження, мотивуються наукове значення та сфера практичного застосу-

вання результатів наукової роботи.

У першій главі "Лінгвістична та екстралінгвістична природа порівнянь" розглядаються основні теоретичні питання, пов'язані з вибором напрямку наукового дослідження, з визначенням змісту тих понять, що використовуються в роботі; зі специфіков мовних засобів, здатних виражати образний зміст.

У сучасній лінгвістиці одним із найбільш динамічних напрямків, який розвивається, вважається логіко-методологічний. Він орієнтується на вивчення найтонших механізмів функціонування мови, тісно пов'язаною з навколишнім світом та свідомістю людини, суспільством, його історією та культурою. В широке коло проблем, які цікавлять представників цього напрямку, входять такі, як можливість розуміння мови, здатність мови нести інформацію про світ, досяжну або не досяжну для сприйняття людиною; як співвідношення мовного значення і свідомості. Вчені намагаються вияснити, що впливає на вибір людиною того чи іншого смислу з ряду можливих смислів слова, словосполучення, речення, тексту; як людина встановлює їх семантичні відношення, відрізняючи усвідомлене від неусвідомленого, істинне від хибного, ствердження від запитання, прохання, наказу тощо.¹ Такий підхід дозволяє глибше проникнути у природу різноманітних мовних процесів, котрі найбільш явразно виявляються на рівні індивідуального мовлення.

У першому розділі розглядається питання про роль мовних засобів у вираженні стану свідомості суб'єкта, що уявляється як основа вираження слоресної образності.

Людина відображає світ речей не пасивно, не байлуже, а активно й цілеспрямовано. Це відображення відбивається в думках та почуттях суб'єкта і відповідно формується в мовних знаках. До явищ, що опосередковують суб'єктивне сприйняття предметів реальної дійсності, або до суб'єктивних факторів, належать світогляд, виховання особистості, її професія, класовий інтерес, психічні особливості людини, її стан під час сприйняття /Кузьмін В.Ф./.

Суб'єктивне не залишається в межах свідомості людини, воно реалі-

¹ Див.: Р.И.Тавиленис. Проблемы смысла: Современный логико-методологический анализ языка.- М.: Мысль, 1983.- С.12; Р.И.Тавиленис, В.В.Петров. Язык как объект логико-методологического анализа: новые тенденции и перспективы // Вопр. философии.- 1987.- № 7.- С.54-61.

...учені намагаються встановити зв'язок між мовними засобами та свідомістю, що виражається в образних засобах мови, в літературознавстві тер-

зується в її практичній діяльності. Мова - атрибут людської діяльності. В ній віддзеркалюється і різноманітність форм об'єктивної дійсності, і стан свідомості суб'єкта. Суб'єктивні моменти змісту свідомості відображаються в семантиці мовних одиниць.

У другому розділі розкривається зміст понять, пов'язаних з вираженням образної інформації. Загальноприйнятим у філологічній науці виступає положення про те, що предметне значення мовних одиниць завжди супроводжується так званим "співзначенням" /Арнольд Л.В., Звегінцев В.С./, або "конотацією" /Колманський Г.В., Телія В.М./.

У конотації міститься інформація про пов'язані зі словом культурні уявлення і традиції, про переважачу в даному суспільстві практику використання відповідної речі, тобто відомості, зумовлені позамовними факторами. Конотації одні вчені відносять до неденотативних, неграматичних значень, що входять до складу семантики мовних одиниць /у вигляді компонентів змістовної структури - сем/ або виражають її як ціле. Прихильники прагматичного підходу в лінгвістиці пропонують не включати конотації до смислової структури мовної одиниці, оскільки "співзначення" не можуть бути поставлені в один ряд із предметним змістом слова, тому що вони не є об'єктивними в мовному плані значеннями. Ми дотримуємося точки зору, відповідно в яком конотативні значення входять /у вигляді компонентів/ до змістовної структури мовних одиниць. Конотація не виражається експліцитно, а виступає у вигляді семантичної модифікації значення, котра містить у собі сукупність семантичних напружень, почуттів, уявлень про знак, про деякі властивості чи якості об'єктів тощо, для позначення яких вживається даний елемент мови.

Різнорізнотні конотації у значній своїй частині мають суб'єктивний характер. Тому ми поділяємо позицію філологів, які для позначення всіляких додаткових смислів використовують термін "суб'єктивні моменти /компоненти; елементи/ значення" /Комлев М.Г., Рудяков М.О., Серебрянников Б.О./.

Зміст поняття "суб'єктивні моменти значення" виявляється об'ємним, оскільки, крім емоційної та оціночної інформації, містить відомості про вік, світогляд, соціальну, територіальну, національну, культурну, професійну приналежність суб'єкта мовлення. Таким чином, суб'єктивні моменти значення слів виражають стан свідомості людини, який знаходить відображення в мовних одиницях, що функціонують на рівні індивідуального мовлення - в художньому тексті.

У третьому розділі аналізується роль мовних засобів у художньому тексті. Специфіка художнього твору виявляється у тому, що він містить не тільки зміст думки, але й виражає стан свідомості суб'єкта мовлення. Глибоке й всебічне пізнання предметів, явищ та процесів навколишнього світу, які відображаються письменником, виступає як характерна властивість змісту художнього твору. Ця особливість є обов'язковою умовою художності витвору словесного мистецтва, складність якого виявляється в тому, що гвір, окрім подієвої інформації, має ще й образний зміст, тобто відомості про особистість автора й відтворених ним персонажів. Така інформація вказує на приналежність суб'єкта мовлення до певного соціального, територіального, культурного, професійного середовища, а також передає відомості про його відношення до навколишнього світу, тобто лад думок та почуттів. У межах відомостей про лад думок та почуттів автора чи персонажу знаходиться найістотніша образна інформація: відношення до предметів і явищ, які зображаються в художньому творі, з позиції ідеалу; співвіднесеність цього ідеалу з протиріччями реального світу /тобто як дані протиріччя відображаються у свідомості суб'єкта/ /Рудяков М.О./.

Таким чином, мовні одиниці, до яких у повній мірі належать і порівняння, виконують у літературно-художньому творі не тільки те, що визначено їх комунікативною функцією, але й несуть додаткове, естетичне навантаження, виступаючи у вигляді образних засобів.

Визначення поняття "порівняння" та аспекти його дослідження висвітлюються у четвертому розділі.

Система упорядкованих певним чином мовних засобів, об'єднаних суб'єктивними моментами значення, зумовлює стиль конкретного літературного твору. Першочергове значення в побудові стилістичної системи витвору словесного мистецтва належить різним мовним одиницям, в тому числі і таким, котрі у філологічних дослідженнях одержали назву "порівняння". Цей термін багатозначний, тому що явище, яке ним позначається, розглядається в декількох аспектах: 1/ у філософському /гносеологічному/, 2/ у логічному та 3/ в філологічному. З точки зору лінгвістики порівняння являє собою конструкцію, деяку загальну схему побудови складного знаку, який несе у собі компаративну функцію незалежно від зовнішнього з'ясування /Черемісина М.І./.

Порівняння, завдяки його специфічній функціональній властивості, учені нерідко відносять до розряду зображально-виразових, або образних засобів мови. В літературознавстві тер-

мін "порівняння" означає категорію стилістики та поезики, "образний словесний вираз, у якому явище, що зображається, уподібнюється іншому на основі якої-небудь загальної для них ознаки з метою виявити в об'єкті порівняння нові, істотні властивості" /Літературний енциклопедичний словник/, або "троп" /Тимофеев Л.І./.

На наш погляд, різнобіт у визначенні порівняння, який виникає на пересіченні лінгвістичної та літературознавчої точок зору на словесну образність, є результатом нечіткого уявлення про суттєву основу художнього твору. Таким субстанційним поняттям, як уявляється, є образний зміст, у вираженні якого важлива роль належить мовним одиницям, об'єднаним суб'єктивними моментами значення.

Отже, порівняння є одним із найважливіших елементів системи образних засобів літературно-художнього твору, оскільки воно має досить високу інформативність у вираженні ідейно-образного змісту.

Друга глава "Структурні типи порівнянь у творах В.Лукінина" присвячена аналізу компаративних конструкцій, які функціонують в умовах художнього тексту.

Відомо, що структура логічної та мовної моделі порівняння містить деякі загальні компоненти: а/ предмет порівняння /те, що порівнюється з чимось/; б/ образ порівняння /те, з чим порівнюється даний предмет/; в/ основа порівняння /та ознака, за допомогою якої здійснюється порівняння/. Однак мова порівняння має ще один, специфічний компонент - показник порівняння, або показник компаративних відносин, тобто засіб мовного оформлення порівняльного значення /наприклад, сполучника "як", "словно" та ін., слова "похожий", "подібний" тощо/.

Складові елементи порівняння виражаються мовними одиницями, що мають певну організацію. Сукупність засобів мови, які формують порівняння, являє собою своєрідну конструкцію, де кожний член порівняння /предмет, образ, ознака й показник/ з причин різноманітності мовного складу може стати об'єктом для типологічного аналізу.

В основі будь-якого порівняння завжди знаходиться суб'єктивна оцінка, і тому в мові спостерігаються абсолютно різні засоби вираження порівняння /Карцавський С.О./.

У першому розділі досліджуються формальні засоби вираження компаративних відносин. Питання про способи оформлення порівняльних відносин у сучасній філологічній науці розроблене досить детально. В основі класифікації порівнянь залежно від типу компара-

тивного показника, на думку дослідників, лежать його граматичні та лексичні ознаки. Відштовхувачись від останніх, філологи виділяють декілька типів /засобів/ формального вираження компаративних відношень: а/ синтаксичні засоби /наприклад, сполучники/ і б/ морфологічні засоби /наприклад, орудні відмінки із значенням порівняння/ Черкасова Є.Т., Черемисина М.І./ Однак компаративні відношення можуть бути представлені в мові значно більшою кількістю моделей. До структурних типів порівняння слід зараховувати й такі конструкції, в яких компаративні відношення виражаються: а/ словотворчими елементами, наприклад: "по-волчьи" /вйти/, "кошачьи" /очі/, "шаровидный" та інші; б/ лексико-семантичними засобами /"похожий" - на когось/.

Характерною рисою авторського стилю В.Шукина у впливанні досліджуваних одиниць є широке використання порівняльних конструкцій зі сполучником "как". Наприклад: "Покой, как сонная лень, покой держал землю" /І, 463/.

Особливістю функціонування порівняльних конструкцій зі сполучником "как" у художніх творах В.Шукина є те, що вони в переважній більшості випадків належать мові автора. Найбільш типовими у мові персонажів виявляються порівняння зі словом "как", в яких образ порівняння виражається сполученням слів з фразеологізованою структурою: "как все", "как добре люди". Крім того, в мові відтворення автором персонажів у значній кількості наявні стійкі порівняння, наприклад: "- Пристал как банний лист..." /І, 70/, "- Все будет как в аптеке" /ІІ, 299/.

Показник компаративних відношень "точно" формує наступну групу порівняльних конструкцій. Художні твори В.Шукина містять порівняння даного структурного типу лише в авторській мові: "Огонь весело гудит в печке; питна света, точно маленькые желтые котята, играют на полу" /І, 45-46/. "Мысли в голове разметались, точно воробья..." /ІІІ, 29/. Також мові автора належить невзначна кількість порівнянь зі сполучником "словно", котрі, як правило, використовуються для характеристики зовнішніх ознак, душевного стану або будь-яких дій персонажа: "... Иван постоял маленького не заметил,

¹ Фактичний матеріал цитується за виданням: В.М.Шукин. Собрание сочинений: В 3-х томах.- М.: Молодая гвардия, 1984-1985. У дужках римськими цифрами позначається том, арабськими подається сторінка.

как стал тоже подергиваться и притопивать, словно зуд его охватил" /Ш,533/. Невисокою частотністю вживання характеризуються порівняння з показниками компаративних відношень "как будто", "как если бы". Ці структурні типи в однаковій мірі використовуються як для характеристики зовнішності персонажів, так і для опису явищ природнього світу. З іншим значенням виступають порівняння, в яких засобом граматичного оформлення є слова "вроде", "как бы", "прямо", "чисто", "против". Конструкції з цими мовними одиницями в основному властиві мові персонажів. Наприклад: "- Прошла жись. Вроде сон какой" /І,95/, "- Ведь жизнь - это... это как бы сто-метровка!" /Ш,308/, "- Сено-то доброе! Прямо пух..." /П,327/, "- Ты глянть, глянть, как пружинит! Чисто акробат!.." /Ш,126/, "- Это ж кролик против моего Буяна" /П,163/.

В мові творів В.Шукшина зустрічаються порівняння, в яких образ порівняння містить займенниково-прислівникове слово "так", що виражає компаративні відношення, наприклад: "Пахло пылью и чем-то вроде жженым. Так пахнет, когда кресалом бьют по кремню, добивал огонь" /П,516/. Такий структурний тип порівняння зустрічається виключно у мові автора.

Відносно невеликою кількістю представлені у творах В.Шукшина так звані "заперечні порівняння" /Єфімов О.І./. Як правило, такі конструкції використовуються в мові персонажів, наприклад: "- Кнут не Архангел, душу не вынет" /І,675/, "- Я не поп, а здесь тебе не церква..." /П,204/.

Серед інших граматичних засобів, що виражають відношення порівняння, знаходяться морфологічні показники, до яких належать форми орудного, родового та знахідного відмінків іменника. Наведено приклади: "Натянутой тетивой - мягко, глуховато, гудела на колу отставшая берестина" /І,166/, "... Дяди из "Заготскота" все почему-то как налитые, с лицами красного шершавого сукна" /П,168/, "- А у самого кулак - с детскую головку" /Ш,285/. Орудний порівняння зустрічається лише в мові автора. В однаковій мірі /як в мові автора, так і в мові персонажів/ вживаються порівняльні конструкції в формі вищого ступеня прикметника чи прислівника: "Рассказывали - был в старое время в деревне колдун... Все боялись того колдуна хуже огня" /І,40/.

Незначна кількість шукшинських порівнянь виражається: а/ порівняльно-уподібнювальним прислівником з префіксом "по-"; б/ від-

носним прикметником і в/ словами, що вказують на подібність предметів за своїм лексичним значенням. Розглянемо приклади: "Лялька стала трісти плечами - по-цыгански" /П,483/, "Кругліне кошачьи глаза его спять смотрели серьезно" /П,125/, "Сидел около телефона некий здоровый лоб, похожий на бульдога..." /Ш,390/.

У другому розділі увага приділяється дослідженню лексико-граматичного складу порівняльних конструкцій, які, в залежності від структурної наповненості, поділяються на дві групи: а/ прості і б/ складні. Серед простих структурних типів частіше вживаються порівняльні предикати та порівняльні звороти. Порівняльні предикати В.Шукшина звичайно виражаються іменником /нерідко фразеологізованою структурою/: "- Заря как кровь молодая" /І,141/, "Вся кучу ребятшек как ветром сдуло" /П,35/. Порівняльний зворот - найбільш розповсюджений тип компаративного члена у творах В.Шукшина. У художньому тексті порівняльні звороти можуть включати образ порівняння, котрий виражається одним словом чи групою слів, наприклад: "Чайки, кружившие у берега, парашнули вниз и в стороны, как от выстрелов" /І,358/, "- Кинулись мы на тебя, как мотыли на огонь..." /І,638/. На відміну від порівняльних предикатів і порівняльних зворотів, що зустрічаються як у мові автора, так і у мові персонажів, порівняльне підрядне речення /або підрядна частина з порівняльним значенням/ є приналежністю лише авторської мови. Проілюструємо це положення: "Егор весело смотрел на брата, а рассказывал так, как если бы он рассказывал самой Верочке..." /Ш,71/.

Складні порівняльні конструкції В.Шукшина на відміну від простих виступають як мовні одиниці вищого рівня. Будова складних компаративів призначена для вираження відповідного складного змісту. Такі порівняння складаються з кльєнок встановлених між собою а/ предметів та образу, б/ предмета та образів, в/ предметів та образів, - кожний з яких є самостійною предикативною одиницею. Наведемо приклад: "Степан даже пошевелился от этих своих растрепанных дум. На миг почудилось ему, что он вроде заглянул в темный сырой колодезь - холодом пахнуло, даже оодрогнулся... И чтобы не заглядывать больше в этот хуткий колодезь - встряхнула себя, огреб в кулак и больше не давал сползти в тягучие тягостные думы, а то и вовсе ослабнешь с ними, засосет, как в трясину" /І,434-435/.

Таким чином, типологічний опис структури компаративів виявляє певні закономірності індивідуально-авторського стилю В.Шукшина.

У третій главі "Порівняння як засіб вираження образного змісту в художніх творах В. Шукшина" розглядається специфіка семантики порівнянь. Семантичні особливості ознаки порівняння досліджуються у першому розділі цієї глави.

Ознака порівняння може служити засобом вираження узагальненого значення: а/ дії /стану/ /"Мишка Басовило... шел трясогузкой..." /I,158/ /; б/ дії та її ознаки /"Глаза у Броньки сухо горят, как угольки..." /II,304/ /; в/ ознаки дії, що протікає /"Кузнец легко, как свинцовую, смял ее в руках..." /II,20/ /; г/ ознаки предмета /"Глаза у нее синие, как цветочки..." /II,170/ /; д/ ознаки другої ознаки /"Корней Яковлев, излишне грустный, как будто переболевший за эти дни..." /I,508/ /.

Однією з функцій ознаки є вираження компаративного значення, яке реалізується семантикою слів, що складають основу порівняння. Відношення тотожності, як правило, присутні у порівняннях, котрі належать мові автора. У порівнянні: "На руках и ногах ее /Марья/, как прилишая рыба чешуя, сверкали капельки воды" /I,205/, - ознака порівняння виражається словом "сверкали". Тлумачний словник дає таке значення цього слова: *сверкать*₂ - 'ярко блестять, переливаться, отражая свет, лучи' /МАС, IV, 41/. Це значення є спільним для членів компаративної конструкції. Компаративні відношення відмінності виражаються завдяки використанню заперечної частки "не" /"- А ты и правда-то не похож на жулика" /III,402/ / або прикметників /прислівників/ у формі вищого ступеня: "Правое плечо у отца ниже левого" /II,146/. Компаративне значення часткової подібності передається: а/ однією лексемою, в значенні якої є спільна для понять, що порівнюються, сема, наприклад: "Наташка зацуталась в футболке, как перепелка в силке..." /II,41/; б/ зіставними значеннями слова, які в тлумачному словнику фіксуються як самостійні лексичні значення або лексичне значення і його відтінок, наприклад: "К ночи гулянка разгоралась, как большой пожар..." /I,208/; в/ значеннями різних слів, об'єднаних у вживанні спільною семою, наприклад: "Моя тоже внимательно посмотрел на инженера. И всадил в его дипломированную головушку, как палку в муравейник воткнул..." /III,115/; г/ лексичним значенням слів "походить", "смахивать", "похожий", "подобный", наприклад: "Майя похожа на деревянную куклу..." /III,31/. Характер компаративних відношень слід віднести до суб'єктивних моментів значення мовних одиниць.

Ознака порівняння також відіграє важливу роль у вираженні ідейно-образного змісту: суб'єктивних уявлень про предмет номінації, приналежності до певного територіального, соціального, професійного середовища, відомостей про культурно-освітняський рівень суб'єкта мовлення. Наприклад, у кіноновелі В.Шуклина "Калена червона" на територіальну приналежність персонажа /Любові Байкалової/ вказує діалектне слово "пристал", яке виконує функцію ознаки порівняння: "— Введь я правда, пристал ты, как конь в гору..." /Ш,402/; це слово означає: пристать - 'устать, утомиться' /МАС,Ш,444/.

Специфіка семантики образів порівняння, їх роль у створенні образного змісту аналізується у другому розділі. Семантика образу порівняння має свої особливості. По-перше, цей компонент порівняння є заключним елементом у формуванні компаративної конструкції, в якому зосереджена найістотніша інформація про стан свідомості суб'єкта. По-друге, образ порівняння має дещо інший за якість лексико-граматичний склад. І, нарешті, семантика слів, що виражають образ порівняння, значно ширша за об'ємом, ніж, наприклад, семантика предмета чи ознаки порівняння. Серед образів порівняння В.Шуклина, які відносяться до людини, слід розмежовувати: а/ ті, що характеризують суб'єкт мовлення за його зовнішніми фізичними ознаками, наприклад: "Жил в селе Чебровка некто Семка Рысь, забудыга, непревзойденный столяр. Длинный, худой, носатый — совсем не богатырь на вид" /П,404/; б/ ті, що свідчать про душевний, емоційний стан суб'єкта: "Во всякий раз, выходя на сцену, Федор чувствовал себя очень плохо: как будто проваливался в болотур гулкую яму" /П,70/; в/ ті, що означають характер дій суб'єкта мовлення /"Отлеживался Гринька, как медведь, в глухом месте" /І,78/ /. Крім названої інформації, порівняння у творах В.Шуклина здатні виражати як позитивну, так і негативну оцінку. Наведемо приклади, в яких авторська оцінка персонажів дається опосередковано, шляхом характеристики одного персонажа іншим: "— Крепкий ты, Емеля, как дуб..." /І,51/ — позитивна оцінка; "—... Есаулы мои хуже курей снулых" /І,499/ — негативна оцінка.

Вживання тих чи інших образів порівняння відображає певну "картину світу", зміст якої на рівні художнього мовлення свідчить про індивідуальний досвід автора або персонажа. Спроба класифікації порівнянь за лексико-семантичними критеріями виявляє

індивідуально-авторський стиль В.Шукшина. Авторські образи порівняння розподіляються за 15 тематичними групами, серед яких найбільш поширеними є: "Люди" та "Тварини".

У третьому розділі увага приділяється структурно-семантичним трансформаціям порівнянь, які функціонують у межах художнього контексту. На матеріалі стійких компаративів розглядаються особливості контекстуальних перетворень названих мовних одиниць. Їх вживання характеризується двома моментами: 1/ використанням стійких порівнянь в узуальному значенні та 2/ функціональними структурно-семантичними перетвореннями, зумовленими суб'єктивними моментами змісту свідомості автора або персонажа. Наведемо приклад першого типу порівнянь: "— Хдите! Прилип как банний лист... Блинами кормить будут" /I,580/. Трансформації стійких порівнянь В.Шукшина можуть бути двох видів: а/ зміни в структурі мовної одиниці, наприклад: "как рукой снимет" — "— А бабка, бывало, пошепчет — и как рукой снимет" /II,185/; б/ зміни в семантиці стійких порівнянь, наприклад: "как аршин проглотил" /тобто 'держится неестественно прямо'/ у мові персонажа набуває іншого змісту: 'жить неинтересно, бездеятельно, бесцельно' /"— А то сидим, как аршин проглотили. Надо, чтоб мы людям не в тягость были... Чтобы интересно с нами было..."/ III,369/. Структурно-семантичні зміни є результатом дії позамовних факторів і, безумовно, мають важливе значення як засіб вираження образної інформації.

У висновках сформульовано основні підсумки дослідження структури, семантики та функцій порівнянь у художньому тексті. Порівняння, що є одним із засобів пізнання об'єктивної дійсності, закріплює результати активної пізнавальної діяльності людини. Ця діяльність знаходить відображення на рівні індивідуального мовлення — у використанні мовних одиниць. У художньому мовленні, різновиді індивідуального мовлення, порівняння, функціонуючи як елемент словесної форми літературного твору, відіграє важливу роль у вираженні ідейно-образного змісту. Основа вираження образної інформації виступають структура та семантика слів, які складають компаративну конструкцію. Найістотнішу образну інформацію /відомості про особистість автора або персонажа/ містять мовні одиниці, котрі виражають ознаку та образ порівняння. Аналіз структурно-семантичних особливостей функціонування порівнянь дає змогу виявити деякі закономірності їх вживання у літературно-худож-

ніх творах В.Шукшина. Ці закономірності складать специфіку стилістичної системи окремого художнього твору або системи індивідуально-авторського стилю.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Суб'єктивні моменти значення слів в розказі В.Шукшина "Упорний" // Семантика мови і тексту: К проблеме изучения русского языка в союзных республиках / Тезисы межвузовской научной конференции.- Кировоград, 1987.- С.159-161.

2. К проблеме субъективности в языке // Исследования молодых ученых - в практику работы вуза, школы, производства / Тезисы научной конференции.- Кировоград, 1987.- С.84-85.

3. Языковые единицы с элементами субъективного смысла: На материале рассказов В.Шукшина // Усовершенствование учебно-воспитательного процесса в свете решений Всесоюзного съезда работников народного образования / Тезисы научной конференции.- Кировоград, 1989.- С.50-51.

4. Суб'єктивні компоненти смислу порівнянь /на матеріалі творів В.Шукшина/ // Матеріали міжвузівської наукової конференції "Семантика мови і тексту".- Івано-Франківськ, 1990.- Ч.2.- С.145-146.

5. Структурно-семантичні особливості порівнянь в произведениях В.Шукшина // Актуальные проблемы перестройки и усовершенствования учебно-воспитательного процесса в педвузе и общеобразовательной школе / Тезисы научно-практической конференции.- Кировоград, 1990.- С.59-61.

6. Суб'єктивні моменти значення порівняльних конструкцій /на матеріалі произведень В.Шукшина/ // Анотація докторських та кандидатських дисертацій проф.сорсько-викладацького складу Інституту /до 61-ї річниці заснування Інституту/.- Кировоград, 1991.- С.147-148.

7. Порівняльні предикати в произведениях В.Шукшина // Пріоритетні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи / Тези науково-практичної конференції молодих вчених.- Кировоград.- С.55-57.

8. Суб'єктивні компоненти значення слова в художественном тексте /на матеріалі произведень В.Шукшина/ // Актуальные проблемы русского языкознания.- Кировоград, 1992.- С.53-60.

9. Структура порівняльних оборотів в розказах В.Шукшина //

Актуальні проблеми педагогіки вищої та середньої школи / Тези наукової конференції.- Кіровоград, 1992.- С.28-29.

10. Субъективные компоненты значения языковых единиц, выражающих образ сравнения в произведениях В.Шушнина // Вопросы русского языкознания / Межвузовский сборник научных трудов.- Кировоград, 1993.- С.169-172.

11. До проблеми семантичної еквівалентності мовних засобів в умовах художнього перекладу // Проблеми контрастивної лінгвістики / Тези наукової конференції.- Кировоград, 1993.- С.92-93.

ІНБ ім. З. Стефаніва
АН України

AB 27.858

AB 27.858